

Schepping-evolutiedebat vergelijkbaar met debat heliocentrisme?

Tera Voorwinden-Hofman

Bijbelse gegevens heroverwegen: een kwestie van tijd?

Afgelopen zomer is orthodox-christelijk kranten- en bladen lezend Nederland overspoeld met discussies over schepping en/of evolutie. De lezer kon kiezen uit allerhande meningen die zich – althans in de ogen van hen die een tegenovergestelde mening hebben – bewegen van star biblicisme tot grenzeloos relativisme.

Het is leerzaam in het licht van dit debat eens te kijken naar een discussie die zo'n vierhonderd jaar geleden gevoerd werd in de gereformeerde kerk en theologie. Die ging over het nieuwe heliocentrische wereldbeeld zoals dat in het Westen was geïntroduceerd door Nicolaus Copernicus (1473-1543). Een wereldbeeld dat veel weerstand opriep omdat het strijdig leek met Bijbelteksten zoals bij voorbeeld Jozua 10:12, 2 Koningen 20:9 en Jesaja 38:8 (waarin een bewegende zon wordt gesuggereerd), maar nu nagenoeg volledig geaccepteerd is in de gereformeerde traditie. Welke argumenten/mechanismen waren er verantwoordelijk voor de acceptatie van nieuwe ideeën die in eerste instantie veel weerstand oproepen? En zijn er misschien parallellen te trekken met de huidige schepping-evolutiediscussie?

Splijtzwam

Het nieuwe wereldbeeld was in eerste instantie geen voer voor theologen. Hervormers als Luther en Calvijn leken zich het hoofd niet te breken over de nieuwe opvatting met betrekking tot het universum. Luther problematiseert nergens in zijn officiële werk het heliocentrische wereldbeeld en van Calvijn is geen reactie bekend op Copernicus' *De revolutionibus orbium coelestium* uit 1543.¹ Ook in zijn commentaar bij Jozua 10:12 refereert Calvijn niet aan het nieuwe wereldbeeld.²

Pas een kleine honderd jaar later wordt het heliocentrisme een heikele kwestie wanneer het als onderdeel van de filosofie van Descartes zijn intrede doet aan de Nederlandse universiteiten. Op dat moment gaan de theologen zich ermee bemoeien.³ Onder leiding van Gisbertus Voetius (1589-1676), die vanaf 1634 als hoogleraar verbonden was aan de universiteit van Utrecht en het heliocentrisme strijdig achtte met Bijbelse gegevens zoals Jozua 10:12, werd het in de gereformeerde kerk en theologie een splijtzwam van de eerste orde.⁴

Vanaf 1650 mengden ook predikanten zich in de discussie over de filosofie van Descartes en in het bijzonder over het heliocentrische wereldbeeld als onderdeel daarvan.⁵ Daarbij werden er met name vanuit de hoek van de zogenoemde Cocceianen – aanhangers van de Leidse hoogleraar Johannes Cocceius (1603-1669) – geschriften in de volkstaal gepubliceerd, waarmee het debat veelvuldig en steeds meer buiten de academie

---

¹ A. Huijgen, *Divine Accommodation in John Calvin's Theology. Analysis and Assessment*, RHT 16 (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht 2011), 222, J. B. Rogers en D. K. McKim, *The Authority and Interpretation of the Bible. An Historical Approach* (Eugene: Wipf and Stock Publishers 1999), 166, R. Hooykaas, *Religion and the Rise of Modern Science* (Edinburgh: Scottish Academic Press 1972), 77.

² Huijgen *Divine Accommodation*, 222.

³ R. Vermij, *The Calvinistic Copernicans. The Reception of the New Astronomy in the Dutch Republic, 1575-1750* (Amsterdam: KNAW 2002), 247. Zie ook J.I. Israël, *Radicale Verlichting. Hoe radicale Nederlandse denkers het gezicht van onze cultuur voorgoed veranderden* (Franeker: Van Wijnen 2005), 17.

⁴ E. Jorink, *Wetenschap en wereldbeeld in de gouden eeuw* (Hilversum: Verloren 1999), 58. Zie verder over de polemiek naar aanleiding van de introductie van het cartesianisme in Nederland Th. Verbeek, R. Descartes en M. Schoock, *La Querelle d'Utrecht* (Parijs: Les impressions nouvelles 1988),

⁵ Vermij, *Calvinistic Copernicans*, 324.

werd gevoerd.⁶ Was men eerder niet uitgelokt door het heliocentrisme als natuurwetenschappelijke theorie, maar wel toen het later onderdeel werd van een *totale* levensovertuiging die in dit geval haar uitgangspunt had in het denken van de mens. Is hier mogelijk een parallel te trekken met het huidige debat?

Accommodatie

De eerste die de beweging van de aarde nadrukkelijk op de theologische agenda zette was de Leidse hoogleraar C. Wittichius (1625-1687).⁷ In 1653 verscheen een reprint van twee disputaties waarin hij handelde over de beweging van de aarde ‘volgens de wijze van Copernicus’. Wittichius betoogt in de *Dissertationes* dat God in de Schrift dikwijls afdaalt ‘naar het bevattingsvermogen van het volk’; God spreekt in de Bijbel tot de mens ‘op de manier waarop een vader met zijn kinderen spreekt.’⁸ De Bijbel bevat dan ook geen bovennatuurlijke openbaring over de inrichting van de kosmos, maar handelt over het heil van de mens en met die insteek kunnen volgens Wittichius Bijbelplaatsen die in strijd lijken met de wetenschap daar toch mee in rapport worden gebracht.⁹

Naast de vraag hoe je naar genoemde Bijbelteksten kunt kijken in het licht van wat de natuurwetenschap aanreikt, was er een andere centrale vraag: hoe groot is überhaupt de rol van de rede/ filosofie/ natuurwetenschap bij de uitleg van de Bijbel?¹⁰ In zijn *Consideratio theologica de stylo Scriptie* (1656) introduceert Wittichius in dit licht het concept van de *cognitio vulgaris*, waarmee gezegd wil zijn dat de Schrift algemene kennis communiceert zoals die zich aan de mens voordoet en dat die kennis ten opzichte van een filosofische (lees: natuurwetenschappelijke) waarheid niet onwaar is; in tegenstelling tot wat zijn opponenten beweren, bevat de Bijbel volgens Wittichius vooral waarheid met betrekking tot algemene kennis en in relatie tot mensen.¹¹ Wittichius en ook anderen (met name uit de kring van de al genoemde Cocceianen) beroepen zich hiermee op het Calvinijnse principe van accommodatie en zetten dit in om Gods openbaring in natuur en Schriftuur bijeen te brengen. Hoe groot de reikwijdte van dit principe is en of hier een parallel te trekken is met huidige debatten, kunnen exegeten beoordelen.

De reacties op Wittichius’ ideeën logen er niet om. Zo trekt P. van Mastricht (1630-1706), die Voetius in 1677 op zou volgen als hoogleraar theologie, in zijn geschrift *Vindicae veritatis* (1655) fel van leer naar aanleiding van de dissertaties van Wittichius.¹² Hij stelt twee vragen bij diens gedachten: Kan de Heilige Geest onwaarheden spreken en is het aan een filosoof om te bepalen wanneer de Heilige Geest dat dan zou doen?¹³

Na de dood van Voetius in 1676 blijft Van Mastricht actief het heliocentrisme bestrijden. Ook in zijn niet-polemische werk *Theoretico-practica theologica* uit 1682 – in 1749 in het Nederlands uitgekomen als *Beschouwende en practicale godgeleerdheid* – gaat hij uitgebreid in op de kwestie van het heliocentrisme. Onder verwijzing naar psalm 104 :5, 6 stelt hij dat de aarde het ‘onbeweeglijk steunsel en fundament is van dit geheel-al’.¹⁴ Wie deze teksten zoals Wittichius anders uitlegt, maakt de Schrift ondergeschikt aan de filosofie.¹⁵ Voor Van Mastricht biedt het accommodatieprincipe van Calvin geen oplossing om natuur en

---

⁶ Vermij, *Calvinistic Copernicans*, 324 en K. van Berkel, ‘De geleerde’, in: H.M. Beliën, A.Th. Van Deursen en G.J. van Setten (red.), *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret* (Amsterdam: Bert Bakker 1995), 206-209. Het onderscheid tussen Cocceianen en de aanhangers van Voetius werd ook zichtbaar in de samenleving; er was onenigheid over de exacte interpretatie van het vierde gebod. Ook politiek was er een scheiding der geesten tussen de prinsgezinde Voetianen en de staatsgezinde Cocceianen, zie E. G. E. van der Wall, ‘Orthodoxy and Scepticism in the Early Dutch Enlightenment’, in: R. H. Popkin en A. Vanderjagt (eds), *Scepticism and Irreligius in the Seventeenth and Eighteenth Centuries* (Leiden: Brill 1993), 127-129.

⁷ E. Bizer ‘Die reformierte Orthodoxie und der Cartesianismus’, *Zeitschrift für Theologie und Kirche*, vol. 55, no. 3 (1958), 340 en Vermij, *Calvinistic Copernicans*, 258.

⁸ C. Wittichius, *Dissertationes duae* (Amsterdam, 1653), 91.

⁹ Wittichius, *Dissertationes*, 94.

¹⁰ De begrippen natuurwetenschap en filosofie lijken elkaar te overlappen in de door mij bestudeerde bronnen.

¹¹ Vermij, *Calvinistic Copernicans*, 264. Vermij verwijst naar C. Wittichius, *Consideratio theologica de stylo Scripturae* (1653), 33, 41, 42.

¹² Vermij, *Calvinistic Copernicans*, 260..

¹³ P. van Mastricht, *Vindicae veritatis* (1655), 13-26.

¹⁴ P. van Mastricht, *Beschouwende en practicale godgeleerdheid* (1749), dl. 1, 811, 812.

¹⁵ Van Mastricht, *Novitatum Cartesiarum gangraena* (1677), 392.

Schriftuur bij elkaar te brengen. Voor Voetius en zijn aanhangers was het beroep op het accommodatiebegrip een aantasting van het gezag van de Schrift en daarmee een hellend vlak. Geven de huidige debatten hem gelijk of is er voortschrijdend inzicht in de aard van het Schriftgezag? Hier ligt ontegenzeggelijk een herkenbaar spanningsveld.

Dwaalstarre

Opvallend als het gaat om de rol van de filosofie/natuurwetenschap is dat tegenstanders van het heliocentrisme er toch ook niet aan ontkomen om argumenten te hanteren die strikt genomen niet aan de Bijbel zijn ontleend. Aardig is Van Maastrichts tegenwerping tegen de Cartesiaanse opvatting dat de aarde een planeet ('dwaalstarre') is; de aarde wordt in de Schrift tegenover de hemel gesteld en daarvan onderscheiden (wat niet geldt voor de planeten).¹⁶ Als de aarde zo'n dwaalstarre was, was deze bovendien ook op de vierde dag geschapen.¹⁷ Om mee te kunnen doen in het debat lijkt het niet houdbaar zich strikt te beperken tot wat in de Bijbel staat. Ook hier ligt wellicht een herkenbaar spanningsveld. Want wie zal waar voor deelnemers aan het huidige debat de grens overschreden is tussen het inzetten van het verstand als *middel* en het inzetten daarvan als *uitgangspunt*?

Tegenstanders wisten soms overigens modern aandoende nuanceringen aan te brengen. Zo stelt rector S. Maresius (1599-1673) van de universiteit van Groningen dat men het Copernicanisme zou kunnen accepteren als wiskundige hypothese, maar niet in absolute zin; we zouden misschien nu zeggen: als werkmodel in het vakgebied waar het thuishoort (voordat de theologen zich ermee gingen bemoeien).¹⁸ In ieder geval een standpunt dat met betrekking tot de evolutietheorie nog steeds werkbaar zal zijn voor wie niet overtuigd is door inzichten uit de evolutiebiologie.

En zoals in elk debat komen we argumenten tegen die zowel vermakelijk als onzinnig zijn. De predikant L. Ryssenius (1636-1670) verdedigt bijvoorbeeld het geocentrisme met het argument dat de vogels hun nesten niet meer kunnen terugvinden omdat de aarde tijdens hun afwezigheid 450 mijl zou zijn voortgesnel.¹⁹ Het is helaas moeilijk na te gaan hoe toenmalige lezers dergelijke opmerkingen waardeerden, evenmin als het na te gaan is hoe lezers uit 1750 bijvoorbeeld de statements tegen het heliocentrisme uit het in bevindelijke kringen nog steeds gelezen werk *Logike latreia, dat is de redelyke godtsdienst* uit 1700 van de predikant W. a Brakel (1635-1711) waardeerden.²⁰

Telescoop

Het is onmiskenbaar dat het heliocentrisme – alle voors, tegens en nuanceringen ten spijt – ingang vond in de gereformeerde kerk en theologie. Allerhande vragen werpen zich dan ook op die om nader onderzoek vragen, zoals: Had academische literatuur veel invloed, of waren het de predikanten die via preken of catecheseboekjes de wissels omzetten? Of bepaalde de positie van een auteur, zijn connecties met invloedrijke mensen, zijn voorkeur voor Voetius of Cocceius en/of zijn godsvrucht of zijn ideeën werden overgenomen? Dan is er nog de vraag wat de invloed is van bronnen waarvan we vermoeden dat ze veelgelezen zijn, maar die zwijgen over de kwestie. Kan er in dit geval zwijgend een wissel zijn omgezet omdat er niet geageerd werd tegen het nieuwe standpunt? Met andere woorden: wat heeft welke consequenties voor de acceptatie van nieuwe inzichten in kerk en theologie: wel of niet meedoen aan een debat?

Hoe dan ook: men was binnen de gereformeerde traditie kennelijk bereid Bijbelse gegevens te heroverwegen naar aanleiding van nieuwe natuurwetenschappelijke inzichten. Het lijkt een kwestie van tijd te zijn geweest. Meegespeeld zal hebben dat er onder natuurwetenschappers een groeiende consensus kwam; men kon sinds 1600 immers met telescopen de ruimte in kijken. De methode van onderzoek en de interpretatie van de resultaten met betrekking tot de evolutiebiologie lijken complexer; we kunnen immers niet met telescopen de oertijd in kijken. De toekomst zal leren of het ook in dit debat een kwestie van tijd is.

¹⁶ Van Maastricht, *Beschouwende en practicale godgeleerdheit*, 814.

¹⁷ Van Maastricht, *Beschouwende en practicale godgeleerdheit*, 814.

¹⁸ S. Maresius, *Hydra Socinianismi expugnata* (1651), 11

¹⁹ W.J. van Asselt, 'L. Ryssenius', in: Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlands Protetantisme, dl. 5, 2001, 444.

²⁰ W. a Brakel, *Logike latreia, dat is de redelyke godtsdienst* (1717), dl.1., 50